

UDC 341.485(=411.16)»1939/1945»:930(497.1)»1945/1955»
323.15(=411.16)(497.1)»1945/1955» ; 725.94:341.485(=411.16)(497.1)»1945/1955»

МА Давор Ступић, стипендиста МПНТР
Институт за новију историју Србије, Београд
davorstipic89@gmail.com

Оригиналан научан рад
Примљен 01.11.2016.
Прихваћен 25.11.2016.

У борби против заборава: Јеврејска заједница у Југославији и очување сећања на Холокауст 1945-1955¹

Апстракт: Чланак је покушај да се прикажу и анализирају методи и активности путем којих је јеврејска заједница у Југославији, у току прве послератне деценије, настојала да најпре формира, а потом и сачува сећање на Холокауст. Главни циљ овог рада јесте да покаже да су југословенски Јевреји већ у првим послератним годинама поставили чврсте основе сопствене културе сећања на рат и страдање, и на тај начин на југословенском случају оповргне широко распрострањено мишљење о томе да су четрдесете и педесете године 20. века биле време у коме се преживели нису усудили да говоре о Холокаусту и сопственом страдању. У обзир су узети различити аспекти ових настојања, као што су меморијализације, објављивања публикација и оснивања установа попут Јеврејског историјског музеја и његовог архива.

Кључне речи: Холокауст, култура сећања, геноцид, Југославија, социјализам, меморијализација, споменици.

У деценијама после Другог светског рата, а нарочито од шездесетих година 20. века, страдање Јевреја² током рата је постало важна тема како у научном

¹ Рад је написан у оквиру пројекта *Традиција и трансформација-историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (ев. бр. пројекта 47019) при Институту за новију историју Србије, који је одобрило и финансирао Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Израз Холокауст у контексту нацистичког геноцида над Јеврејима први пут је, највероватније, употребљен средином педесетих година 20. века у издањима Јад Вашема на енглеском језику, да би шира употреба Холокауста као властите именице, са тачно одређеним значењем, почела од краја седамдесетих и почетка осамдесетих година 20. века и то углавном на енглеском и немачком говорном подручју, док је у хебрејском језику, те француском и италијанском доминантан постао израз Шоа (Shoah). У изворима из доба које чланак обрађује, у Југославији, реч Холокауст још није била у употреби, али ће у овом раду она ипак бити коришћена јер, уп-

тако и у јавном дискурсу. То питање је с временом постајало све значајније, а као предмет различитих како научних тако и лаичких погледа и тумачења Холокауст је постао место многих спорења. Један од тих ставова који је с временом широко прихваћен проблематизовала је Хасиа Динер (Hasia R. Diner), дефинишући га као „мит о ћутању о Холокаусту“ од краја Другог светског рата, па све до јерусалимског суђења Адолфу Ајхману, 1961. године.³ Према њеном мишљењу, корени тог проблема леже у шездесетим годинама и представљају последицу побуне нове генерације америчких Јевреја против тадашњег јеврејског естаблишмента који су оптужили за замагљивање и прећуткивање истине о Холокаусту с циљем да се током асимилације изгуби посебност јеврејског идентитета.⁴ У годинама које су следиле теза о ћутању Јевреја прихваћена је и постала је прилично раширена у историографији и јавном простору.⁵ Главни проблем с оваквим начином перцепције био је, заправо, методолошке природе и огледао се углавном у стварању погрешних компаративних паралела које су повезивале послератну ситуацију са експлозијом занимања за Холокауст у току деведесетих година двадесетог века, при чему се дошло до погрешног закључка да су у таквој корелацији педесете године биле доба у коме се о Холокаусту уопште није говорило и где је тај феномен био потпуно занемарен као део јавног дискурса.⁶ Као једно од објашњења зашто су амерички Јевреји ћутали о страдању својих сународника у Европи навођена је и актуелна политичка ситуација, односно све веће приближавање САД и Западне Немачке у доба Хладног рата, због чега потенцирање немачке кривице за геноцид над Јеврејима није било пожељно.⁷ С временом се прича развила ширећи илузију тишине и на преживеле Јевреје из Европе и Израела. Једна од најтипичнијих одлика такве интерпретације јесте што је она најчешће пројектована на саме жртве, с претпоставком да су на првом месту они били ти који се нису усудили да говоре о сопственом страдању.

ркос непостојању самог појма, најбоље описује феномен, чија суштина није битно измењена у данашњем контексту.

³ Видети: Diner, Hasia R., *We Remember with Reverence and Love: American Jews and a Myth of Silence after the Holocaust, 1945-1962*, New York, London, 2009.

⁴ Gilbert, Shirli, (2013) Review: „After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence”, ed. David Cesarani, Eric J. Sundquist (London, 2012). *The English Historical Review*, 128, 533, 2012, p. 1027.

⁵ Cesarini, David, Sundquist Eric J., (ed.), *After the Holocaust, Challenging the Myth of Silence*, New York 2012, p. 3. Такође видети: Novick, Peter, *The Holocaust in American life* Boston, New York, 2000, и Finkelstein, Norman, *The Holocaust industry Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*, London 2000.

⁶ Aharony, Michal, *Hannah Arendt and the Limits of total Domination the Holocaust, Plurality, and the Resistance*, New York, London, 2015, p. 85.

⁷ Scala, Stephen, Review of Diner, Hasia R., “We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust 1945-1962”, *H-German, H-Net Reviews*, 2010, p. 1.

Слика 1: Споменик у Новом Саду (извор: ЈИМ)

Чак и ако узмемо као делимично тачну претпоставку да је ћутање о про- теклим догађајима постојало, онда је оно најчешће долазило од оних који су у злочину били саучесници или посматрачи, што је навело и професора Жоржа Бенсусана (Georges Bensoussan) да се запита није ли можда прикладније питање: Зашто су жртве ћутале? – преформулисати у питање: Зашто су сведоци ћутали?⁸ Извесно је да жртве, поготово у земљама Западне Европе, нису после рата остале неме у вези са оним страхотама које су им се десиле. Већ 1947. године Примо Леви је у Италији објавио своје дело *Ако је ово човек*, а исте године је своје сећање на логор објавио и француски писац Роберт Антелм.⁹ У Холандији

⁸ Bensoussan, Georges, „History Aside?“, *Perceptions of the Holocaust in Europe and Muslim Communities, Sources, Comparison and Educational Challenges*, Jikeli, Gunter, Allouche-Benayoun, Joelle (ed.), New York, London 2013, p. 14.

⁹ R. Antelme, *The Human Race*, Evanstone 1998.

је 1947. године први пут објављен *Дневник Ане Франк*, а пет година касније и његов енглески превод, који ће знатно допринети популаризацији дела. Међу тим пионирским покушајима да се у годинама непосредно после рата проговори о ужасима нацистичких логора, вероватно најпознатији је аутобиографски роман Елија Визела *Свет је остао нем*, објављен 1954. године у Буенос Ајресу, који ће широј публици постати познатији у својој скраћеној верзији која је са називом *Ноћ*, објављен четири године касније у Француској.¹⁰ Гледано из садашње перспективе, степен свести о Холокаусту у првим деценијама после рата знатно се разликовао од данашњег начина схватања и та разлика се огледала углавном у одсуству Холокауста као посебног феномена, некоришћењу израза Холокауст и Шоа, непрепознавању универзалног значаја геноцида над Јеврејима, те у избегавању преживелих да о ужасима рата разговарају у приватности свога дома са својом породицом, што је све заједно допринело стварању илузије у којој је ретроактивно време од 1945. до почетка шездесетих година 20. века означен као време ћутања о Холокаусту и доба латентног потискивања сећања на рат и страдање.

У случају Југославије, свест о томе шта заправо Холокауст као преседан у људској историји представља и каква је суштина његовог универзалног значења, због материјалних и идеолошких разлога није одмах после рата постала део озваниченог наратива о Другом светском рату, што се у току неколико послератних деценија директно одразило и на начин меморијализације цивилног страдања.¹¹ За четири године окупације и ратних разарања јеврејска заједница на територији Југославије доживела је тешке губитке, изгубивши на нивоу читаве државе, у просеку 82% својих чланова, док је у појединим крајевима Југославије, попут Македоније и Баната, број убијених прелазио и 90% предратне јеврејске популације.¹² Јевреји на немачком окупационом подручју у Србији такође су тешко страдали: од 16.600, колико их је живело пре рата, у току рата је животе изгубило 13.600, односно 81,92%.¹³ Такви, у људству десетковани и економски осиромашени остаци заједнице суочили су се после рата с новим изазовима и

¹⁰ Визел је првобитно под утицајем трауме из рата, али и жеље да пронађе најприкладнији форму за приказивање ужаса страдања, одлучио да ћути о Холокаусту пуних 10 година после рата. Давид Албахари о томе пише: „Онај ко једном осети снагу тишине, мора да сумња у речи и Визел се плашио да ће употребити *погрешне речи*, односно да ће изневерити његову праву намеру.” Међутим, француски писац и нобеловац Мориса Моријак наговорио га је да пре времена, прекине ћутање и објави роман *Ноћ* (Albahari, David, „Eli Vize – glas istine“, u: Vize, Eli, *Noć*, Beograd 1988, str. 112).

¹¹ За детаљније видети: Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja, Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014; Bajford, Jovan, *Staro sajmište, mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011; Karge, Heike, *Sećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?*, Beograd, 2014.

¹² Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980. str. 201 (u daljem tekstu: Romano, J., „Jevreji Jugoslavije...”).

¹³ Кољанин, Милан, *Последње одређиште Аушвиц*, Београд 2015, стр. 29.

задацима. Примарно је било обновити рад јеврејских општина и Савеза општина, побринути се за сирочиће, избеглице и репатрирце, у складу са могућностима водити бригу о преосталим синагогама и гробљима, али и очувати успомену на све који су страдали у Холокаусту. Стога је већ у првим послератним годинама планирано неколико значајних активности: подизање централних спомен-обележја страдалима у Холокаусту, оснивање јеврејског историјског музеја и издавање едиције о злочинима окупатора над Јеврејима у Југославији. Због финансијских и организационих тешкоћа остварењу тих планова немогуће је било одмах приступити, тако да је у првим послератним годинама активност јеврејске заједнице за очување сећања на stradale била сведена углавном на локалне комеморације и подизање мањих споменика жртвама широм земље. Међутим, управо у истом том времену јеврејска заједница се издвојила као главни агент, односно преносилац, сећања који се трудио да афирмише свој историјски наратив и не дозволи да Холокауст буде заборављен.

Слика 2: Споменик у Бачком Петровцу (извор: ЈИМ)

Активности јеврејске заједнице 1945–1955. године

Подизање споменика страдалим Јеврејима било је од изузетног симболичког значаја за обновљену заједницу, пре свега, јер су та обележја представљала замену за незнане гробове оних који су страдали као чланови покрета отпора или у логорима и на стратиштима у земљи и ван ње.¹⁴ У годинама непосредно после рата, можда више него у касније, у оквиру јеврејске заједнице иницијативе за стварање одређеног модуса сећања и очување успомене на жртве долазила је из више праваца. Због тога можемо уочити три начина меморијализације у зависности од тога са које стране и на ком нивоу је покренуто обележавање страдања: 1. споменици које подиже Савез јеврејских вероисповедних општина (СЈВО),¹⁵ 2. споменици које подижу локалне јеврејске општине, 3. споменици које подижу преживели сродници и пријатељи својим ближњима.

Први вид меморијализације био је онај иза кога је стајао Савез општина. Најзначајнија активност на меморијализацији коју је тада организовао Савез било је подизање пет великих споменика жртвама Холокауста у Београду, Загребу, Сарајеву, Ђакову и Новом Саду, о чему ће више речи бити касније. До тада Савез је углавном пружао помоћ општинама у организовању активностима. Једно од крупнијих питања којим се бавио Савез био је проблем сахрањивања око 1.200 Јевреја стрељаних на путу између Црвенке и Батине. У питању су били углавном Јевреји из Мађарске, доведени на присилан рад у борски рудник, које су Немци 1944. године, у току повлачења пред јединицама Црвене армије и НОВ, повели са собом и потом стрељали.¹⁶ Масовна гробница на месту егзекуције била је необележена, а како су лешеве били плитко сахрањени, дешавало се да се делови тела избијају на површину, због чега је Извршни одбор Савеза општина донео одлуку да се тела ексхумирају и сахране на јеврејском гробљу у

¹⁴ *Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, Beograd 1969, str. 13 (у даљем тексту: *Spomenica Saveza...*).

¹⁵ Одлука да Савез јеврејских вероисповедних општина (СЈВО) промени назив у Савез јеврејских општина (СЈО) прихваћена је начелно на конференцији општина у септембру 1952. године, а потврђена на Главном одбору савеза у мају 1953 (ЈИМ, *Zapisnik sednice Glavnog odbora saveza jevrejskih opština*, 31. мај 1953, str 24).

¹⁶ Први Јевреји, као принудни радници у Борски рудник су стигли 1943. године, а касније им се придружило још неколико група, па је поред Јевреја из Мађарске, у логорима Борског рудника био и извештан број Јевреја из окупиране Бачке и Барање. Услед надирања Црвене армије, крајем септембра и почетком октобра, почела је евакуација логораша у логоре у Немачкој. На том путу многи су ликвидирани највише код Јабуре у близини Панчева и код Црвенке. Посебно потресно сведочанство о логорашким данима јесте збирка песама Миклоша Раднотија *Борска бележница*, пронађена приликом ексхумације аутора у једној од масовних гробница (за више видети: Радноти, Миклош, *Борска бележница*, Бор, 1979; Avgamovski, Živko, *Treći Rajh i Borski rudnik*, Bor, 1975; Pajić, Tomislav, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika*, Beograd, 1989; Janjetović, Zoran, *U skladu sa nastalom potrebom. Prinudni rad u okupiranoj Srbiji*, Beograd, 2012. godina.

Сомбору, где ће им бити подигнут и споменик. Тај посао је обављен у сарадњи Савеза и Јеврејске вероисповедне општине Сомбор тако што је формирана шесточлана комисија у коју су ушли Мартин Комлош, Иса Херман и Аврам Меворах, док је осталу тројицу чланова требало да именује ЈВО у Сомбору.¹⁷ Министарство унутрашњих послова Народне Републике Србије предлагало је да се посмртни остаци жртава ипак сахране на месту злочина, зато што, према њиховим сазнањима, у примарној гробници није било 1.200, већ само 100 тела, па преношење на гробље није било неопходно,¹⁸ али је Савез на крају одлучио да је ипак најприкладније да остаци жртава буду сахрањени у Сомбору.

Слика 3: Споменик у Бачком Петровом Селу (извор:ЈИМ)

¹⁷ Јеврејски историјски музеј (ЈИМ), Перерина архива (РА), 781, Зависник XXV седнице Извршног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина, 15. децембра 1947. године, стр. 3.

¹⁸ ЈИМ, РА, 781, Зависник са XXVIII седнице Извршног одбора Савеза, 9. март 1948, стр. 3.

Општине су се често обраћале Савезу с молбом за финансијску помоћ приликом подизања споменика, при чему им је он у складу с могућностима, излазио у сусрет. Када су крајем 1948. општине у Земуну и Суботици затражиле финансијска средства како би надокнадиле дефицит настао приликом коначног обрачуна за већ подигнуте споменике, Извршни одбор је донео одлуку да се исплати сума у износу од 25.000 динара јеврејској општини Суботица и 30.000 општини Земун.¹⁹ Јасно је да је Савез, ако је могао, помагао подизање споменика у унутрашњости земље, али иницијатива за њихову изградњу углавном је долазила из локалне средине. Поред финансијске помоћи Савеза, средства за споменике скупљана су најчешће прилозима чланова општина, али и продајом непокретности које заједници више нису биле потребне. То је подразумевало продају онога што је било у власништву угашених општина или некретнина које су биле неупотребљиве, попут стамбених објеката, земљишта (неретко и оних на којима су се налазила гробља која више нису била у употреби), али и грађевинског материјала насталог рушењем синагога које услед великих оштећена нису могле бити поправљене.

Слика 4: Споменик у Суботици (извор: ЈИМ)

¹⁹ ЈИМ, ПА, 781, Записник са XLII седнице извршног одбора савеза, 14. јануар 1949.

У првим послератним годинама, споменике страдалима најчешће су подизале локалне јеврејске заједнице у оним местима где су преживели чланови после рата успели да обнове рад предратних јеврејских општина. Такви примери су бројни, нарочито по Војводини и континенталним деловима Хрватске, и тај вид меморијализације најчешће се огледао у подизању заједничког централних спомен-обележја на локалном јеврејском гробљу. Дакле, такви споменици најчешће су имали локално, а не универзално обележје, јер су углавном подизани у знак сећања на stradale из места у коме је општина подизала споменик. Први споменик те врсте изграђен је већ у току 1946. године у Чаковцу, да би у наредним годинама било подигнуто више сличних споменика широм земље, од чега их је убедљиво највише било на територији Војводине: Кикинда (1947. године), Зрењанин (1947), Сента (1947), Суботица (1948), Земун (1948), Стара Кањижа (1948), али и Хрватске, попут Дарувара (1952) и већ поменутог Чаковца.²⁰

Јеврејски споменици сопственим жртвама међусобно су се разликовали и по језику на ком су били исписани натписи, што је зависило од националних, језичких и уопште културних традиција које су баштинили Јевреји у различитим крајевима земље још од времена пре стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. У највећем делу земље јеврејска заједница је подизала споменике са натписима на српскохрватском језику, док су на територији Македоније и Словеније, логично, били углавном заступљени споменици са натписима на македонском и словеначком језику. Међутим, најзанимљивији случај је територија АП Војводине како због различитих културних утицаја који су се ту мешали тако и због саме чињенице да је на том простору подигнуто убедљиво највише споменика,²¹ па је њихов квантитет за последицу имао и разноликост у форми. На простору северне Војводине, где су све до краја 1949. године и исељавања у Израел, постојале ортодоксне јеврејске заједнице, могу се срести споменици чији су епитафи највећим делом или потпуно били на хебрејском, што је сасвим нетипично за остале крајеве земље. Такви споменици се, на пример, налазе у Бачком Петровцу и Бачком Петровом Селу.²² Код малобројних преосталих ортодоксних Јевреја у Југославији постојала је тежња да се задржи потпуна независност у односу на СЈВОЈ.²³ Резултат тога била је специфичност у меморијалној пракси, која се огледала највише у коришћењу хебрејског језика на натписима. Таква врста затворености указује на жељу ортодоксних Јевреја

²⁰ Videti: ЈИМ, Катастар јеврејских гробља, и ЈИМ, КСО, Књига евиденције споменика.

²¹ Разлоге за многобројност споменика жртвама Холокауста треба свакако тражити и у чињеници да је у Војводини после рата живела чак једна трећина преживелих Јевреја у Југославији (видети: Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji 1944-1952 Kraj ili novi početak*, Beograd, 2009, str. 121 (у даљем тексту Ivanković, М., *Jevreji u Jugoslaviji...*).

²² ЈИМ, К-30-4-3, пер. бр. 1695.

²³ Радовановић, Милан, *Исељавање Јевреја из Југославије у Израел*, докторска дисертација, рукопис, стр. 338–339 (у даљем тексту: Радовановић, М. *Исељавање Јевреја...*).

да обележе успомену на страдале, али без амбиције да таква порука допре до ширих слојева друштва. Поред споменика на хебрејском језику, у Војводини се могу видети и споменици на другим локалним језицима, а пре свега на мађарском језику. Још од 19. века Јевреји у Хабзбуршкој монархији били су снажно везани за мађарски национални покрет,²⁴ а самим тим и за мађарску културу и језик, па су последице таквог културног утицаја умногоме биле видљиве и половином 20. века.²⁵ Управо због тога су споменици на којима је доминирао мађарски језик подизани углавном на северу Војводине у местима попут Сенте.²⁶

Слика 5: Споменик у Кањижи (извор:ЈИМ)

Не само до 1955. године већ у току целог постојања Југославије споменици на гробљима које су подизале локалне заједнице били су најбројнији међу онима који су подигнути страдалима у Холокаусту и представљају изузетно значајан извор за осветљавање начина перцепције саме јеврејске заједнице у Југославији, јер одлично приказују модус путем ког је заједница формирала сопствени историјски наратив о једном од најтрагичнијих и најважнијих догађаја у историји јеврејској народна. Тај модус је с почетка имао неколико битних одлика, које су

²⁴ Кољанин, Милан, *Антисемитизам у Краљевини Југославији*, Београд, 2008, стр. 138 (у даљем тексту Кољанин, М., *Антисемитизам...*).

²⁵ Према подацима са последњег предратног пописа у Краљевини Југославији из 1931. године међу Јеврејима на територији Дунавске бановине најзаступљенији је био мађарски језик (говориле су га 8003 особе), док је на другом месту био немачки са 5303 говорника. Према: Кољанин, М., *Антисемитизам...*, стр. 61.

²⁶ ЈИМ, к30-4-11/6, рег. бр. фот. 1279.

уобличиле форму јеврејске културе сећања на тлу социјалистичке Југославије. На првом месту приметно је да су такви споменици, нарочито они подизани у првим годинама после рата, готово без изузетка били потпуно уклоњени из јавног дискурса и смештени у затворени простор јеврејске заједнице, односно у конкретном случају, на јеврејска гробља, одајући утисак да је порука коју су слали била усмерена углавном на јеврејско становништво. Дакле, до средине педесетих година немогуће је пронаћи споменик страдалим Јеврејима изграђен на некој јавној градској површини попут тргова или паркова. На тај начин гробља су добила једну нову намену и постала су нова „светилишта“ и места очувања колективног сећања на прошлост.

Поред тога, овде се може уочити и појава измештања историјског сећања, које се огледа у томе што сада места комеморације нису била, како би то било логично, праве локације на којима су се злочини десили, већ су то постала гробља, која, у највећем броју случајева, нису имала конкретне везе са злочином. То је нарочито важно ако узмемо у обзир да тада права места страдања, попут страгишта и нарочито логора (Јасеновац, Топовске Шупе, Сајмиште), остају необележена, што значи да су те локације у колективном памћењу немо јеврејске заједнице већ читавог друштва доста маргинализоване као места на којима се десио Холокауст. За ту праксу премештања сећања у нове просторе одличан је пример већ поменути споменик мађарским Јеврејима из рудника Бор на јеврејском гробљу у Сомбору.

Међутим, то ипак не значи да се међу Јеврејима нису јављале идеје и за обележавање места егзекуције. Такве иницијативе слате су Савезу,²⁷ али подизање споменика на гробљима ипак остаје доминантан начин меморијализације жртава Холокауста. Дакле, на тај начин, физички одвојени од остатка света, ти споменици показују да је у првим послератним годинама сећање на Холокауст у Југославији било најчешће ствар јеврејске заједнице, што и у југословенском случају потврђује тезу професора Жоржа Бенсусана да су, истина због различитих разлога, ћутали сведоци, а не жртве.

Насупрот тој врсти културе сећања иза које је колективно стајала јеврејска заједница, као трећи облик меморијализације постојала је и приватна иницијатива. Тај облик чувања успомене на страдале иако можда најмање приметан, омогућавао је преживелима да на интиман начин без жеље да привуку пажњу јавности, одају почаст ближњима који су страдали и за које се најчешће није знало ни где су сахрањени. То је практиковано углавном тако што су, на своје, често предратне, породичне, надгробне споменике дописивали имена страдалих у Холокаусту. Тако су, рецимо, на Београдском сефардском гробљу, на споменику Моши Рафаилу Талвију, преминулом 1929. године, после рата додата имена супруге Илоне Талви и сина Рафаила Талвија, са назнаком да су у питању жр-

²⁷ JIM, PA, 781, Izveštaj o radu SJVO za 1947. godinu, str. 17.

тве фашизма. Сличан случај је и са породичном гробницом кожарског трговца Јосифа Левија и Розе Леви, где су као „жртве фашистичког зверства“ дописани синови Мони и Мориц, снаја Сара (рођена Ариел) и унук Давид. Сличну појаву уочио је на сефардском гробљу у Сарајеву и Иво Андрић, који је у једном свом есеју записао: „На гробу Симона Катана, који се родио 1871. год., а имао срећу да умре већ 1933., испод његовог натписа на црној плочи урезано је сада накнадно: 1882–1942. *Непознат је гроб Доне Катан. Настрадала је у фашистичком логору, а њена је успомена везана оvdје за гроб њеног супруга.* Хиљаде других немају ни тог знака. Њихову судбину објашњава велика пирамида од белог камена, при врху гробља. На њој пише: *Јеврејима палим борцима и жртвама фашизма: Јасеновац, Стара Градишка, Баково, Јадовно, Лоборград, Аушвиц, Берген-Белсен.*“²⁸

Слика 6: Споменик у Опатији (извор: ЈИМ)

Дописивањем имена жртава на старе породичне споменике тежило се да жртве, којима се није знао гроб, макар симболично остану у кругу породице заједно са својим одавно преминулим прецима. Датум таквих натписа је у највећем броју случајева тешко прецизније одредити, јер испод додатих имена

²⁸ Андрић, Иво, „На јеврејском гробљу у Сарајеву”, у: *Јеврејски алманак*, 1955–1956, стр. 261.

готово никад нису уношени датуми који би означили када су направљене такве исправке на споменицима. На већини интерполација приметан је изостанак појмова Холокауст и Шоа и оне су замењене изразима попут жртве фашизма, жртве фашистичког терора и слично, што указује на то да тада у Југославији, па чак ни у њеној јеврејској заједници, Холокауст и Шоа нису били појмови у свакодневној употреби. Поред дописивања текстова и имена на већ постојеће споменике, практиковано је и подизање нових споменика. Као и у претходном случају, и овде су то углавном радили преживели чланови породице или пријатељи.

Већ од првих послератних година у формирању начина на који су се југословенски народи сећали Другог светског рата кључан је био утицај два идеолошки исконструисана наратива: првог о Народноослободилачкој борби и другог о братству и јединству. У том смислу не само политика сећања коју је водила држава већ и одређене супкултуре сећања попут оне у оквиру јеврејске заједнице, морала су бити усклађена са основним идеолошким одредницама које су ти наративи подразумевали и самим тим уклопљени у саме наративе. Свест о томе да индивидуалност сопственог сећања на рат треба прилагодити послератним политичким приликама у земљи, међу домаћим Јеврејима развила се непосредно после ослобођења и постала је основа на којој је јеврејска заједница у Југославији почела да гради своју културу сећања на Холокауст. Припремајући се за први послератни Конгрес СЈВО, на коме је требало решити многе актуелне проблеме заједнице, у циркулару који је послат свим општинама била су постављена и нека питања везана за начин сећања на ближу прошлост, као на пример: „На који начин сачувати прошлост југословенских Јевреја? Како решити проблем учешћа Јевреја у Народноослободилачкој борби? Треба ли прикупљати грађу за историју? Каква треба да буде та историја с обзиром на садашњу стварност?“. ²⁹ Нарочито је занимљиво последње питање, које указује на свест да ће наратив који о сопственој историји буду усвојили југословенски Јевреји морати да буде формиран под утицајем владајуће идеологије, односно да је сећање на прошлост, укључујући и Холокауст, увелико морало бити у складу са дневном политиком.

Управо је меморијализација жртава Холокауста било једно од кључних питања на основу којих се може анализирати начин на који се сама заједница трудила да своје сећање усклади са актуелном државном идеологијом. То усклађивање се у случају подигнутих споменика огледало највише у натписима на споменицима, те у појави различитих симбола политичке идентификације, попут петокраке и српа и чекића. Највећи број споменика које је јеврејска заједница подизала жртвама фашизма на јеврејским гробљима широм земље у визуелном

²⁹ ЈИМ, Циркулари, Принципијелна питања за дискусију на седници СЈВО ради заузimanja принципијелног stava на Конгресу, стр. 2.

смислу потпуно је репрезентовао јеврејски идентитет, традицију и религију. То се углавном огледало у постављању различитих јеврејских верских симбола, који су традиционално били коришћени у јеврејској фунералној архитектури и пракси. Најзаступљенији су свакако били Давидова звезда³⁰ и Менора,³¹ које се могу уочити на споменицима у Новом Саду (слика 1), Бачком Петровцу (слика 2), Бачком Петровом Селу (слика 3), али су били у употреби и други јеврејски симболи, попут „нер нешама“³² и свитка торе, који се, на пример, налазе на споменицима у Суботици (слика 4) и Кањижи (слика 5). Дакле, на споменицима жртвама Холокауста које су подизали сами Јевреји очигледна је била жеља да се нагласе традиција и јеврејски идентитет, чиме су ти споменици заправо профилисани као обележја подигнута искључиво жртвама нацистичке антисемитске политике, одударајући на тај начин од државне политике генерализације идентитета цивилних жртава рата.

Међутим, ипак су и у оквиру јеврејске заједнице постојале тежње да се начин сећања на прошлост усклади са званичном идеологијом, што се такође може пратити на тада подизаним споменицима. Године 1947. на јеврејском гробљу у Зрењанину подигнут је споменик за 1.200 депортованих и убијених Јевреја Зрењанина, који на себи садржи звезду петокраку и Давидову звезду, док се кратки епитаф завршава партизанским поздравом „смрт фашизму, слобода народу“. Такође веома је важно и то што петокрака, која се налази на врху споменика, доминира у односу на Давидову звезду. Ту је, дакле, приметно комбиновање верских и секуларних политичких симбола, што је било релативно неуобичајена меморијална пракса у социјалистичкој Југославији. Сличан пример налазимо и у Скопљу на спомен-плочи коју 1951. године преживели Јевреји подижу својим сународницима, а на којој се у доњем делу налази Давидова звезда, а на врху петокрака. Било је и ретких случајева када су комунистички симболи коришћени на споменицима равноправно са верским. На пример, још 1944. године, на Тргу Републике у Београду, подигнут је споменик црвеноармејцима, на коме су се налазили петокрака и крст и који је после сукоба са Информбиром, уклоњен.³³

³⁰ Давидова звезда (такође Маген Давид и Давидов штит) шестокрака је звезда која представља један од најраширенијих симбола јудаизма. Чест је симбол у синагогама и на надгробним споменицима, а налази се и на застави државе Израел. (Видети: Кош, Јулија, *Alef bet Židovstva*, Zagreb, 1999, str. 120-122).

³¹ Менора – симбол јудаизма, седмокраки свећњак, који се оригинално налазио у Шатору састанка и касније у Јерусалимском храму (Видети: Кош, Ј., *Alef Bet Židovstva*, str. 119).

³² *Нер нешама* (свећа душа) свећа је која се пали када неко умре или на годишњицу смрти, а у неким заједницама и за празник Јом Кипур. Верује се да порекло тог обичаја међу Јеврејима потиче из немачких замаља у Средњем веку. (Видети: *Encyclopedia Judaica*, 11., Jerusalem, 1982, p. 1301).

³³ Милорадовић, Горан, *Ленота под надзором, Совјетски културни утицај у Југославији 1945-1955*, Београд, 2012, стр. 231-233.

Сличан је случај и са спомеником у Опатији, који је 1955. године подигао Савез јеврејских општина Југославије и који на плочи има уклесану петокраку, док се на врху споменика налази шестокрака звезда, која, међутим, на појединим фотографијама недостаје (слика 6).³⁴ Као што се може видети, тај споменик комбинује традиционалну архитектуру и модерне политичке симболе, што као и у случају споменика из Зрењанина, указује на подређивање јеврејске културе сећања доминантном идеолошком наративу о Народноослободилачкој борби. Поред већ поменутих спомен-обележја у Зрењанину и Опатији, петокрака се налазила и на споменику на јеврејском гробљу у Дарувару, али је уклоњена, највероватније после распада Југославије, и замењена Давидовом звездом, што јасно показује да је однос према Холокаусту на овим просторима свакако много зависио од тренутних политичких прилика.

Што се тиче улоге државе у меморијализацији жртава Холокауста, она је у времену који посматрамо ограничена и сведена на минимум. Време друге половине четрдесетих и прве половине педесетих година 20. века својствено је по томе што углавном нема званичне државне и партијске иницијативе за подизање обележја страдалим Јеврејима. Државна активност сведена је углавном на извесну помоћ, коју су у појединим случајевима пружали локални одбори СУБНОР приликом изградњи споменика које су подизале саме јеврејске заједнице, за шта је, рецимо, пример споменик на јеврејском гробљу у Бачкој Паланци, подигнут 1955. године, на коме је записано: „Овај споменик подиже јеврејска општина Бачка Паланка, уз сарадњу Савеза бораца Народноослободилачког рата.“³⁵ Али сличних појава у то време готово нема на републичком и савезном нивоу, и као што је приметно, организације попут СУБНОР у случају подизања споменика Јеврејима, пружају извесну, углавном материјалну помоћ, али се не јављају у улози иницијатора меморијализације. Такав однос државе почеће да се мења средином педесетих година прошлог века, када државни органи и друштвене, партијске и политичке организације почињу више да се ангажују у очувању сећања на жртве Холокауста и иницирају подизање првих споменика, који су чували успомену на страдале Јевреје, попут спомен-плоче у Шабачкој тврђави, на месту некадашњег логора (1957) и споменика стрељаним Јеврејима у Делиблатској пешчари (1955). Истина, ти први споменици, по својим димензијама и политичком значају, били су релативно скромни, али њихова појава представља битан моменат, јер сведочи о почетку промене званичног приступа и односа према сећању на Холокауст.

Поред подизања споменика, постојало је још једно важно питање за очување сећања и идентитета Јевреја у Југославији, а то је оснивање централног јеврејског музеја са архивом при Савезу јеврејских вероисповедних општина са

³⁴ ЈИМ, Spomenici žrtvama fašizma (SŽF), K22, fotografija bez signature.

³⁵ ЈИМ, SŽF, kutija 1, fotografija bez signature.

седиштем у Београду. Прве идеје о оснивању јеврејског музеја јавиле су се још пре Другог светског рата, 1921. године, након Првог редовног конгреса Савеза јеврејских вероисповедних општина Краљевине СХС, али тада такви планови ипак нису остварени.³⁶ Међутим, новонастала потреба да се интензивира оснивање установе која би водила рачуна о јеврејској историјској и културној баштини на југословенском простору, била је заправо директно инспирисана последицама злочина које су нацисти извршили над Јеврејима, зато што је у току рата највећи број предратних јеврејских библиотека и архива општина и других установа и организација био уништен, док су многи вредни предмети који су имали уметничку, религиозну или историјску вредност опљачкани или такође уништени. На овај начин је за време Холокауста трајно изгубљен велики број предмета и докумената који су сведочили о вишевековном животу јеврејске заједнице на овим просторима, што је навело Извршни одбор Савеза општина да донесе одлуку о томе да се широм земље почне са скупљањем оних докумената и материјала који нису уништени у Холокаусту и који би се могли искористити за стварање музејске поставке. Оснивање музеја представљало је још један начин да се ода почаст страдалим у нацистичком геноциду, што је и Извршни одбор посебно истакао у свом циркулару послатом свим општинама, наглашавајући да музеј заправо представља „дуг пијетета према многобројним покољењима наших предака који су нашу заједницу стварали као и наш дуг према јеврејским жртвама фашизма“ ...³⁷ Организовање музеја није била изолована идеја која се јавила само међу југословенским Јеврејима, већ су сличне акције организоване широм Европе: у Прагу је отворен Јеврејски музеј, у Софији је почео с радом Јеврејски научни институт, док је у Паризу основан Центар за јеврејску документацију, што заједно представља још један доказ да ни југословенски Јевреји ни Јевреји у осталим европским земљама у првим годинама после рата нису ћутали о катастрофи која их је задесила.³⁸ Са већином тих институција Савез општина редовно је сарађивао ради прикупљања што већег броја музејских и архивских материјала.³⁹

Систематско прикупљање материјала започето је са оснивањем Музејско-историјског сектора у оквиру Правног одељења у Загребу, а 1952. године сви материјали пресељени су у Београд.⁴⁰ Замисао с којом се приступило оснивању музеја и архива, била је да јеврејске општине и појединци широм Југославије

³⁶ Радовановић, Војислава, *Јеврејски историјски музеј у Београду*, Београд, 2010, стр. 5 (у даљем тексту: Радовановић, В., *Јеврејски музеј...*)

³⁷ ЈИМ, Циркулар Савеза јеврејских вероисповедних општина ФНРЈ, бр 29/48, 9. јануар 1948, стр. 1.

³⁸ ЈИМ, Циркулар Савеза јеврејских вероисповедних општина ФНРЈ, бр 29/48, 9. јануар 1948, стр. 2.

³⁹ ЈИМ, ПА, Извештај за 1947. годину, стр. 21.

⁴⁰ *Spomenica Saveza...*, стр. 167.

прикупе различите предмете, материјале и документацију, те да их потом пошаљу Савезу, који је за рад на терену ангажовао и стручно лице⁴¹ и то је највероватније био др Хинко Гелб, пошто се на седницама Извршног одбора он најчешће спомиње као неко ко редовно подноси извештаје о прикупљеном материјалу по општинама. У жељи да се прикупи што више материјала, Извршни одбор Савеза дао је задатак др Андрији Гамсу да се приликом посете Израелу распита код југословенских исељеника о евентуалним предметима од историјске вредности које су понели приликом исељења, уз посебну напомену да је изузетно важно контактирати учеснике у НОБ и забележити њихова сећања на рат.⁴² Колики значај је у будућој поставци музеја Савез придавао питању НОР, показује и то што је био спреман да оне који дају извесне податке награди новчано.⁴³

Кључну улогу у сакупљању и организовању прикупљеног материјала имали су Савез и његов Правни одсек у Загребу, на чијем челу се налазио управо др Гелб, док је важну улогу у прикупљању материјала по општинама у Војводини имао Мирко Гутман, правни сарадник Савеза.⁴⁴ Посебна пажња посвећена је прикупљању сећања на рат и револуцију, када је прикупљен и велики број материјала о жртвама Холокауста. Од око 60.000 страдалих Јевреја на територији читаве Југославије, подаци су прикупљени за отприлике око 50.000 жртава.⁴⁵ Иако је приликом оснивања музеја идеја о очувању сећања на жртве Холокауста била веома битна, важно је нагласити да то није био музеј Холокауста, чак ни само историјски музеј, већ институција која је у својој поставци требало да репрезентује читаво културно и историјско наслеђе Сефарда и Ашкеназа са простора Југославије. Од укупно четири одељења музеја, који су се издвојили још у фази прикупљања архивалија, једно је било посвећено директно жртвама Холокауста (одељење посвећено страдању и учешћу у НОР), док су остала три (археолошко одељење, одељење ликовне, примењене уметности и етнологских материјала и архив историјских докумената) обрађивала претходне периоде јеврејске историје на овим просторима. Музеј је званично основан 1948. године, а прва стална поставка отворена је тек 1959. године.⁴⁶ Та, у Југославији јединствена установа такође је имала значајну улогу и у великој манифестацији освећења споменика у пет југословенских градова у августу и септембру 1952. године, када је у оквиру пратећег програма у Београду организована изложба с

⁴¹ *Spomenica Saveza...*, str. 8.

⁴² ЈИМ, Записник заједничке седнице (LXXXIX i XC) Извршног одбора saveza i Аутономног одбора за помоћ, 18. април 1952, str. 2.

⁴³ ЈИМ, Записник заједничке седнице (LXXXIX i XC) Извршног одбора saveza i Аутономног одбора за помоћ, 18. април 1952, str. 2.

⁴⁴ АЈ, ПА, Записник заједничке седнице (LXI i LXIII) Извршног i Аутономног одбора Saveza одржане на дан 16. маја 1950, str. 13.

⁴⁵ *Spomenica saveza...*, str. 172.

⁴⁶ Радовановић, В., *Јеврејски музеј...*, стр. 6.

темом прошлости Јевреја у Југославији, која је, заправо, представљала симболично отварање музеја и уједно његову прву јавну изложбу.⁴⁷ Иако је изложба била организована у склопу откривања споменика жртвама Холокауста, њен циљ је био да сумира сву дотадашњу историју Јевреја на овим просторима.

Слично као и оснивање музеја, ни издавање књиге, у којој би били скупљени сведочења и документи о нацистичким злочинима, није била усамљена идеја југословенских Јевреја. Још 1943. совјетски писац јеврејског порекла Иља Еренбург (Иљја́ Эренбу́рг) почео је рад на Црној књизи, која је требало да буде сведочанство о Холокаусту у Совјетском Савезу. Међутим, због политичких разлога њено издавање је стопирано и одложено за неколико деценија.⁴⁸ А кад је реч о скупљању података о злочинима постојала је одраније сарадња између јеврејске заједнице и комисије, па је тако др Самуел Пинто написао реферат о злочинима над Јеврејима за Земаљску комисију у БиХ.⁴⁹ Подстицај да ради на скупљању материјала за књигу, Савез општина добио је и од Светског јеврејског конгреса, који је оснивањем Историјске комисије са седиштем у Стокхолму, у мају 1946. године, желео да интензивира прикупљање података о нацистичким злочинима над Јеврејима.⁵⁰

Како би се код што шире публике пробудила свест о злочинима које је јеврејски народ претрпео, било је планирано да део тиража буде послат у иностранство и то пре свега у Палестину, САД и Канаду, да један део откупи Савез који би га даље дистрибуирао путем својих општина, а да део продаје Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача преко својих органа.⁵¹ Књигу је првобитно требало да изда Државна комисија, али је због насталих тешкоћа везаних углавном за набавку хартије и материјала за штампање издавање књиге одложено. У међувремену, док се чекало штампање, рукопис је предат на преглед Дирекцији за информације при председништву Владе ФНРЈ, а јавила се и идеја да у случају да Комисија за злочине не буде

⁴⁷ ЈИМ, Комисија за споменике (KZS), *Dopis Saveza opština za JVO Đakovo po pitanju sednice Zemaljskog odbora*, 27. mart 1952, str. 1-2.

⁴⁸ Године 1945. Еренбург је рукопис предао Совјетском јеврејском антифашистичком комитету (СЈАК) у Москви, који је требало да помогне у издавању, а копије су послате и у САД, Румунију и Палестину. Међутим, 1948. године у СССР су затворене све јеврејске институције, укључујући и СЈАК, а цела совјетска едиција Црне књиге је уништена. Дело на коме су поред Еренбурга, радили још неки познати совјетски писци попут Василија Гросмана, први пут је у целости на руском објављено 1980. године, на енглеском 1981, на јидишу 1984, а на хебрејском 1991. године (видети: Rozett, Robert, Spector, Shmuel, *Encyclopedia of the Holocaust*, Jerusalem, 2013, str. 148, Braham, Randolph, (ed.), *Contemporary views of the Holocaust*, Boston 1983., str. 149, Fischel, Jack, R., *Historical Dictionary of Holocaust*, Lanham, Toronto, Plymouth, 2010, str. 29).

⁴⁹ ЈИМ, *Zapisnik zajedničke sednice (LXIII i LXV) Izvršnog i Autonomnog odbora Saveza*, 14. septembar 1950, str. 10.

⁵⁰ ЈИМ, *Zapisnik XI sednice Izvršnog odbora saveza*, 23. jun 1946, str. 1-2.

⁵¹ ЈИМ, *Zapisnik XXV sednice Izvršnog odbora SJVO*, 15. decembar 1947, str. 5.

могла да изда књигу, ту обавезу преузму или Дирекција за информације или сам Савез.⁵² Комисија за злочине је завршила свој рад у току 1948. године, када је распуштена, тако да, пошто су се проблеми са штампањем одужили, није успела да доврши своје ангажовање на издавању књиге, па је коначно ту публикацију издао сам Савез, 1952. године.

Пет споменика из 1952. године

Већ у првим послератним годинама подизање споменика жртвама Холокауста означено је као један од важних задатака заједнице. На првој послератној Конференцији општина неколико делегата, као што су Никола Санто и Рубен Рубеновић, истакли су важност изградње сећања подизањем споменика и формирањем музејске збирке.⁵³ И у наредним годинама, у оквиру заједнице настају све учесталије расправе о природи Савеза општина, могу се и даље чути позиви да се страдање не заборави.⁵⁴ До 1950. године споменици страдалима у Холокаусту били су подигнути само у неколико мањих општина, док највећи број великих општина, изузев Суботице, још није имао подигнута обележја. Чињеница да споменика није било у местима у којима је и после рата живео највећи број Јевреја, попут Београда, Загреба и Сарајева, навео је и Конференцију општина одржану 23. априла 1950. године да се позабави тим питањем, с препоруком да се до краја године подигну споменици и у већини преосталих општина.⁵⁵

Од 1948. до средине 1952. године привремено је тема меморијализације била гурнута у страну, па се у Савезу општина мање говорило о подизању споменика пошто је сва пажња усмерена на организацију иселјавања у Израел, да би касније коначно дошло време да се на достојан начин обележи успомена на жртве и борце, због чега се и интензивира рад на подизању централних споменика жртвама Холокауста. Према процени Савеза јеврејских општина, до 1952. године јеврејска заједница је својим страдалим члановима подигла 14 споменика широм Југославије⁵⁶ и следећи задатак је био да се подигну споменици који ће

⁵² ЈИМ, РА, 781, Zapisnik sa XLV sednice I.O. Saveza, 1. mart 1949. str. 8. i Zapisnik sa zajedničke sednice (LXXXIII i LXXXIV) I.O. Saveza i A.O. za pomoć, 20. januar 1952, str. 6.

⁵³ Kerenji, Emil, *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist state*, dissertation, The University of Michigan, 2008, str. 201-202. (u daljem tekstu: Kerenji, E., *Jewish citizens...*).

⁵⁴ Бенцион Леви: „Фонд савеза треба да послужи извршењу неколико задатака: подизању споменика, очувању гробаља, довршењу социјалних задатака...” (цитирано према: ЈИМ, Zapisnik LI sednice Izvršnog odbora Saveza, 22. jul 1949, str. 3).

⁵⁵ ЈИМ, РА, 781, Zapisnik sa zajedničke sednice (LXI i LXIII) Izvršnog i Autonomnog odbora Saveza, 16. maj 1950, str. 3.

⁵⁶ Споменици су подигнути у Суботици, Сомбору, Скопљу, Земуну, Сенти, Зрењанину, Бачкој Тополи, Чаковцу, Кањижи, Јабуци, Ади, Мољу, Бачком Петровом Селу и Кикинди (ЈИМ,

бити посвећени свим страдалим Јеврејима, а не као до тада, само страдалим члановима појединих општина. Одлучено је да централни споменици буду подигнути у пет градова на територији три југословенске републике: Сарајево, Београду, Загребу, Новом Саду и Ђакову. Међутим, овде се намећу два занимљива питања: Због чега су изабрани управо ти градови? Зашто није планирано да се споменици подигну у свим републикама него само у три (Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини).

У потрази за одговором на прво питање свакако треба узети у обзир чињеницу да су Београд, Сарајево и Загреб, али нешто мање и Нови Сад, пре рата имали највеће јеврејске заједнице у Југославији и да је самим тим и велики део жртава долазио управо из тих општина, а оне су уједно биле и највеће и најзначајније међу онима које су после рата обновљене. Како ни скоро седам година од завршетка рата у тим градовима нису постојала обележја за жртве, они су били логичан избор да постану места у којима ће се обележити сећање на све страдале југословенске Јевреје. Ђаково је по броју Јевреја заостјало за преостала четири града и оно што је био свакако најважнији мотив за његов избор, јесте што се управо ту налазио логор у коме је током рата страдао велики број Јевреја, махом из Сарајева, али и из других делова такозване Независне државе Хрватске.

С друге стране, манифестација из 1952. године била је сконцентрисана на три републике, док су преостале три: Словенија, Македонија и Црна Гора остале без спомен-обележја и логично је поставити питање: Због чега је то било тако? Према последњем предратном попису из 1931. године, цела Зетска бановина имала је 610 Јевреја.⁵⁷ Треба имати у виду да је Зетска бановина обухватала нешто већу површину од послератне Социјалистичке Републике Црне Горе, укључујући и градове са значајном јеврејском популацијом, попут Дубровника и Новог Пазара. То јасно указује на то да је предратна Јеврејска популација на територији будуће федералне јединице Црне Горе била готово занемарљива, па су самим тим и размере Холокауста на том простору биле сразмерно мале упркос чињеници да се после избијања рата број Јевреја на том простору повећао због прилива избеглица из других делова земље. Према статистици, састављеној на основу послератних публикација, коју је објавио Јаша Романо, до рата је у Црној Гори живело 30 Јевреја, од чега је 28, односно 93 процента, страдало у рату.⁵⁸ Овде треба напоменути да Романо Санџак приказује као посебну територију, што указује на то да је на простору потоње СР Црне Горе страдало нешто више Јевреја, али опет далеко мање него у осталим деловима земље. И после рата

KSO, Osvećenje spomenika jevrejskim žrtvama u Zagrebu, Đakovu, Novom Sadu, Beogradu i Sarajevu, 20. avgust 1952. str. 1).

⁵⁷ Кољанин М., *Антисемитизам...*, стр. 55.

⁵⁸ Romano, J., *Jevreji Jugoslavije...*, str. 201.

је у Црној Гори живео мали број Јевреја, па потреба за подизањем споменика није ни постојала.

Међутим, много занимљивији су случајеви Словеније, и нарочито Македоније, која је представљала један од делова Југославије са највећим процентом страдалих Јевреја. Од 7.762 македонских Јевреја страдало их је 6.982, односно 90 одсто.⁵⁹ Упркос тако страшном билансу, ни Скопље ни Битољ нису се нашли међу градовима који су 1952. године добили споменике жртвама Холокауста. Скопље се ипак својим јеврејским жртвама одужило на тај начин што је у току исте године подигнута једна спомен-плоча за све страдале Јевреје из Македоније,⁶⁰ што је представљало неку врсту пандана манифестацијама у пет југословенских градова. Морала је ипак да прође још скоро читава деценија, па да сличан споменик буде, 1961. године, подигнут и на јеврејском гробљу у Скопљу.⁶¹ Што се тиче Словеније, ситуација је била мало другачија, пошто је у Љубљани, за разлику од Скопља, постојао план за подизање споменика у току 1952. године. Међутим, јавили су се проблеми са недостатком финансија и времена, због чега је јеврејска општина из Љубљане затражила помоћ од Савеза општина у Београду. Из Савеза су показали спремност да помогну финансијски, али су истовремено изразили уверење да је због кашњења радова у Љубљани немогуће да се освећење тог споменика прикључи манифестацији откривања осталих пет споменика у позно лето 1952. године.⁶² На тај начин три републике од шест југословенских република нису биле обухваћене том највећом и најзначајнијом послератном акцијом меморијализације жртава Холокауста у Југославији.

Идеја о подизању централних споменика жртвама Холокауста међу југословенским Јеврејима постојала је још од краја рата, званичне одлуке о подизању споменика донете су неколико година касније,⁶³ али се остваривању тог посла озбиљније приступило тек у току 1952. године. Како би се манифестација освећења споменика што брже и боље организовала, при Савезу општина је, а у споразуму са заинтересованим општинама, формирано ново тело – Земалски одбор, који је своју прву седницу одржао 30. марта 1952. године. Одбор се састојао од чланова Извршног одбора Савеза и представника сваке од пет општина које

⁵⁹ Romano, J., *Jevreji Jugoslavije...*, str. 201.

⁶⁰ ЈИМ, Записник шесте послератне конференције јеврејских општина FNRJ, 7 и 8. септембар 1952, str. 10.

⁶¹ ЈИМ, К30-2-2/14, рег. br. Fot. 1811.

⁶² ЈИМ, Записник заједничке седнице (XCVIII и XCIX) Извршног одбора савеза и Аутономног одбора за помоћ, 11. avgust 1952, str. 2.

⁶³ Званична одлука о подизању споменика у Загребу донета је 25. фебруара 1948. године (ЈИМ, Записник XXVIII седнице I.O. Saveza, 9. mart 1948. године, str. 1), док је у Београду једну од првих значајнијих иницијатива за подизање споменика дао Бенцион Леви у априлу 1948. године (ЈИМ, Записник XXXI седнице I.O. Saveza, 26. april 1948. str. 2).

су подизале споменике.⁶⁴ Иако је читава манифестација била посвећена сећању на све страдале југословенске Јевреје, замисао је била да споменици ипак на неки начин буду локалног, односно републичког или покрајинског обележја, па је тако планирано да споменик у Београду буде посвећен страдалим Јеврејима Србије, онај у Загребу Јеврејима Хрватске, сарајевски Јеврејима Босне и Херцеговине, новосадски Јеврејским жртвама Новог Сада и јужне Бачке, а споменик у Ђакову Јеврејима страдалим у ђаковачком логору, који су углавном били са територије Босне и Херцеговине.⁶⁵ Главни иницијатор изградње споменика била је јеврејска заједница, али је ту акцију, пре свега финансијски, подржала и држава, посредством различитих институција и на различитим нивоима, па је, рецимо, само за изградњу споменика у Београду Народна Република Србија издвојила 1.500.000 динара,⁶⁶ али је било и случајева да државне институције одбију да помогну подизање споменика, као што је, на пример, Градски народни одбор Загреб у два наврата одбио да финансијски помогне подизање споменика у том граду.⁶⁷

У току акције за изградњу споменика знатну препреку и велико ограничење представљале су финансије како због малобројности заједнице тако и због поскупљења материјала у току изградње. Већина општина које су 1952. године подизале споменике услед недостатка новца биле су принуђене да траже финансијску помоћ од Савеза,⁶⁸ а ако узмемо у обзир да су споменике те године подизале највеће, самим тим и најбогатије општине у Југославији, онда то показује да су ти споменици били за тадашњу јеврејску заједницу заиста капиталан подухват. Како би се решили финансијски проблеми, постојало је неколико начина за прикупљање како новца тако и материјала потребних за изградњу споменика. Поред финансијске помоћи државе и јавних институција, новац је сакупљан и приходима чланова општина и продајом неупотребљивих непокретности, попут оштећених синагога и других зграда у власништву општина, али и гробаља у опустелим општинама која се више нису користила.

⁶⁴ ЈИМ, КЗС, Допис Saveza општина за ЈВО Ђаково по питању седнице Земалјског одбора, 27. март 1952, стр. 1.

⁶⁵ ЈИМ, КСО, Свећано откривање споменика јеврејским жртвама фашизма и palim борцима у пет места у Југославији, стр. 1.

⁶⁶ ЈИМ, КСО, Свећано откривање споменика јеврејским жртвама фашизма и palim борцима у пет места у Југославији, стр. 3.

⁶⁷ ЈИМ, Записник заједничке седнице LXXXVI I LXXXVII I.O. Saveza I A.O. 19. и 24. март 1952, стр. 9.

⁶⁸ Примера ради, до марта 1952. године, ЈО Загреб прикупила је 400.000 и тражила је од Савеза помоћ у износу од још 500.000 динара. Савез је одбио овакву молбу образлажући да су за подизање споменика у Београду, Загребу и Сарајеву као помоћ одређене суме од по 300.000 динара. Најмање проблема око финансија имала је ЈО Нови Сад, која је радове довршила у договореном року, а од Савеза тражила помоћ од само 50.000 динара.

Такође, ради уштеде, као материјал за градњу, коришћени су и стари јеврејски надгробни споменици, најчешће са запуштених гробаља. Таква пракса се примећује пре свега на споменицима у Загребу, јер се управо тим поводом ЈО из Загреба 1948. године обратила Савезу, тражећи њихову сагласност да споменике са запуштених гробаља употреби на тај начин.⁶⁹ На споменику у Београду голим оком је видљиво да су и у њега уграђене старе надгробне плоче, с тим што је такво решење архитекте Богдана Богдановића имало за циљ да нагласи континуитет са традицијом и претходним нараштајима Јевреја са ових простора. Међутим, идеја о коришћењу надгробних споменика као грађевинског материјала није била само уско везана за акцију подизања споменика у пет градова из 1952. године већ се јавила генерално у оквиру решавања проблема напуштених и оштећених гробаља, највећим делом по Војводини. Због тога је, после обиласка војвођанских гробаља, још 1950. године такву солуцију као решење проблема изнео Мирко Гутман, предлажући да се споменици сконцентришу у Новом Саду и Сомбору и искористе за подизање меморијала жртвама Холокауста.⁷⁰ Чини се да, генерално гледано, и у земљама Источне Европе коришћење старих споменика за изградњу обележја жртвама Холокауста није била неуобичајена пракса, што показују и споменици у Хожелама (Chorzele) у Пољској и на Новом јеврејском гробљу у Кракову (Krakow). Представник општине у Загребу др Хан дао је још један занимљив предлог за скупљање новца, а то је да се новац сакупљен за организацију Алија (исељавања за Израел), који је остао као суфицит такође употреби за изградњу споменика јеврејским жртвама фашизма.⁷¹

У процесу остваривања предложених пројеката јавили су се различити проблеми, укључујући и финансијске, што је организаторе принудило да заказану прославу у неколико наврата одлажу. Првобитно је било предвиђено да споменици буду освећени у различитим терминима, почевши од 15. маја.⁷² Међутим, како се то показало као потпуно нереално, манифестација је померена најпре за почетак јуна, а потом и за крај августа и почетак септембра 1952. године. Највеће кашњење са извођењем радова било је у Сарајеву, где су поред финансијских проблема, постојали и проблеми друге природе. Првобитно идејно решење за споменик нису одобрили државни органи зато што се архитектонски није уклапало у околну сефардско гробље и самим тим је нарушавало целину која је проглашена за споменик културе. Нови проблеми у Сарајеву били су

⁶⁹ ЈИМ, Зписник XXXII седнице I.O. Saveza, 25. Мај 1948., стр. 5.

⁷⁰ ЈИМ, Зписник заједничке седнице LXIV i LXVI I.O. i A.O., 13. октобар 1950, стр. 17.

⁷¹ ЈИМ, Зписник XLV седнице I.O. Saveza, 1. март 1949, стр. 5.

⁷² ЈИМ, Зписник заједничке седнице LXXXV i LXXXVI I.O. Saveza i A.O., 15. фебруар 1952, стр. 5.

један од главних разлога, због чега је освећење свих споменика одложено до септембра.

Како споменик у Београду тако и споменици у Загребу, Сарајеву и Новом Саду подигнути су на јеврејским гробљима, чиме је настављена дотадашња пракса неподизања споменика жртвама Холокауста на јавним градским просторима. Међутим, остављена је могућност да ће можда у будућности ти споменици постати део јавног простора, будући да је држава дала чврсте гаранције да ће споменик Богдана Богдановића на сефардском гробљу у Београду остати на свом месту чак и да једног дана гробље нестане и на том месту буде формиран парк у који ће се споменик својим обележјем и обликом потпуно уклопити.⁷³ Изгледа да у случају Београда није било много дилеме око тога где споменик треба подићи пошто је могућност да споменик буде изграђен ван гробља помену на седницама Извршног одбора Савеза само успут председник Савеза др Алберт Вајс, али без веће расправе о томе.⁷⁴ Првобитни план био је да се погребна сала у згради на гробљу претвори у спомен-дом, за шта су и студенти Школе за примењену уметност из Београда израдили детаљни план,⁷⁵ али је накнадно одлучено да се ипак подигне споменик. С друге стране, чланови општине у Сарајеву одлучили су да се споменик подигне на сарајевском сефардском гробљу зато што је, према речима др Хајима Камхија, то гробље у целости проглашено за историјски споменик, па представља прикладно окружење за очување сећања на јеврејске жртве нацизма.⁷⁶ Међутим, без обзира на то што су својим положајем на јеврејским гробљима споменици били постављени далеко од очију већине грађана, одајући при том утисак изолованости јеврејске заједнице, чини се да је међу организаторима изградње споменика постојала јасна жеља да освећење споменика буде догађај који ће попримити свејугословенско и универзално антифашистичко обележје. Ово се може закључити по инсистирању чланова Земаљског одбора за што веће учествовање нејеврејске јавности у манифестацијама, са посебним нагласком како је важно да се упуте позиви представницима државних институција, те да се међу говорницима нађе обавезно неки нејеврејин.⁷⁷

Такође, начин на који је Савез јавности приказао основно обележје и циљеве комеморације, може делимично указати на то како су југословенски Јевреји посматрали питање сопственог страдања и да ли је Холокауст у то време био посматран као изоловани феномен или су, пак, усвојили слику о сопственим жр-

⁷³ Manojlović Pintar, O, *Arheologija sećanja...*, str. 371-372.

⁷⁴ JIM, PA, 781, Zapisnik XXXII sednice I.O. Saveza 25. maj 1948., str. 6.

⁷⁵ Spilor, A., „Spomenik jevrejskim borcima protiv fašizma i žrtvama fašističkog terora na Jevrejskom groblju u Beogradu, u: *Bilten Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (SJOJ)*, III, 1-7, 1952, str. 17.

⁷⁶ JIM, Zapisnik prve sednice Zemaljskog odbora, 30. mart 1952, str. 7.

⁷⁷ JIM, Zapisnik prve sednice Zemaljskog odbora, 30. mart 1952, str. 9.

твама као само једном, ни по чему посебном, делу свих југословенских жртава. О томе најбоље говори саопштење које је издато поводом освећења споменика и у ком се, између осталог, каже да страдање домаћих Јевреја не може бити посматрано ван страдања осталих југословенских народа, „у чије жртве од два милиона људи треба убројати и наше жртве које су пале од истог непријатеља... Но наше жртве нису страдале само као грађани Југославије него и као припадници јеврејског народа кога је фашизам хтео у потпуности истребити и од чијих преко шест милиона жртава се наше жртве такође не могу одвојити“.⁷⁸ Дакле, у јеврејском сагледавању страдања када су у питању жртве, а то се може пресликати и на преживеле чланове заједнице, постоји извесни двоструки идентитет. С једне стране, они припадају југословенском и европском јеврејству и део су шест милиона јеврејских жртава, док су, с друге стране, истовремено део она два милиона југословенских жртава и равноправни су у страдању. Време подизања тих споменика било је време формирања основе једне културе сећања, која ће у будућности на овим просторима остати доминантна међу Јеврејима и која ће своје жртве посматрати у контексту два паралелна ентитета: једног искључиво јеврејског (жртве Холокауста) и једног генерално југословенског (јеврејске жртве фашизма). Тај други остао је најзаступљенији у социјалистичкој Југославији до краја њеног постојања, док ће утицаји са Запада, поготово од почетка осамдесетих година, све више афирмисати прво схватање. Када су у питању споменици из 1952. године, јеврејски идентитет се наслуђивао пре свега у инсистирању на различитим религијским компонентама као што су верски симболи на споменицима, присуство рабина на церемонијама и упорно и доследно коришћење у свим документима појма освећење споменика за чин њиховог отварања. Веома је занимљиво то што се истовремено, на пример, у државној штампи увек користи израз откривање споменика, који је више секуларан. Иако су у својој меморијалној пракси југословенске власти често приступале са жељом да жртве у верском и националном смислу генерализују, такве тежње биле су много јаче у осталим социјалистичким земљама, што показују примери музеја у логору Аушвиц и споменика на Баби Јару у данашњој Украјини.⁷⁹

Колика су заиста за југословенске Јевреје били важни догађаји из августа и септембра 1952. године, говори, заправо, и чињеница да је то била не само највећа дотадашња комеморација цивилних жртава рата у Југославији већ и најмасовнија и најозбиљније организована манифестација посвећена жртвама

⁷⁸ С.О. „Досад је подигнуто 12 споменика 60 000 погинулих Јевреја“, *Политика*, 25. август 1952. стр. 4 и ЈИМ, КЗС, *Svečano otkrivanje spomenika jevrejskim žrtvama fašizma i palim borbima u pet mesta u Jugoslaviji*, стр. 1.

⁷⁹ Shafir, Michael, „Between Denial and „Comparative Trivialization“: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe“, *file:///C:/Users/Davor/Downloads/acta%20updated.pdf* (5. 10. 2016) стр. 4-5.

Холокауста у социјалистичком делу Европе. Иако су, слично као и у Југославији, мањи споменици углавном по гробљима, постојали и у осталим социјалистичким земљама, великих подухвата попут овог у пет југословенских градова из 1952. године готово да није било. Један од ретких важнијих споменика јеврејским жртвама у Источној Европи подигнут до тог времена био је споменик борцима из Варшавског гета, откривен у Варшави 1948. године.⁸⁰ На тај начин Јевреји Југославије постали су, заправо, пионири очувања сећања на страдале у Холокаусту на овом делу европског континента.

О начину на који је тадашња јеврејска заједница посматрала себе, свој положај у друштву и однос са државом, али и услове у којима жели да афирмише сећање на Холокауст добро илуструје списак званица којима се обратила с молбом да присуствују свечаностима. На првом месту ту су биле јеврејске организације из иностранства, махом из Израела, земаља Западне Европе и Северне Америке: Удружење југословенских Јевреја из САД, све три гране Светског јеврејског конгреса из Лондона, Њујорка и Тел Авива, Јеврејска агенција из Јерусалима и Џоинт (JOINT), односно њихов представник Фредерик Вајт.⁸¹

Као што је већ напоменуто, Савез је желео да то не буде манифестација иза које ће стајати само јеврејска заједница, већ да у њој учествују и државне институције и функционери не само као посетиоци већ и као говорници и активни учесници. Међу свим државним званичницима, институцијама и друштвеним организацијама који су добили позив за освећење споменика треба свакако истаћи најважније, попут председника републике, Председништва Савезног већа и Већа народа Народне скупштине ФНРЈ, Централног комитета КПЈ, Музеја НОБ из Загреба, Музеја Народне револуције из Сарајева и тако даље. Савез општина исправно је схватио и важност тога да вест о једној таквој манифестацији и порука коју она шаље допре до што већег броја грађана у Југославији и ван ње, због чега је уложен нарочити труд да се обезбеди присуство што већег броја новинара и извештача. Због тога позиви су упућени и на адресе свих битнијих медијских кућа у Југославији, као што су Политика, Борба, Дуга, НИН, Радио Београд, Радио Југославија, Танјуг, али и дописницима страних агенција из Југославије: Ројтер, Франс прес, Њујорк тајмс, Јунајтед прес ...⁸²

⁸⁰ Young, James, E., „The Biography of a Memorial Icon-Nathan Rapoport’s Warsaw Ghetto Monument”, u: *Representations*, No. 26, *Special Issue: Memory and Counter-Memory*, Spring, 1989, p. 69.

⁸¹ JOINT или American distribution committee била је организација за помоћ формирана од стране америчких Јевреја док је седиште европског одбора било у Паризу. У првим послератним годинама ова организација је била веома активна у Југославији пружајући помоћ преживелим Јеврејима (видети: Ivankovic, M., *Jevreji u Jugoslaviji...*, str. 113; JIM, Zapisnik prve sednice Zemaljskog odbora, 30. mart 1952, str. 5).

⁸² JIM, KZS, Priloženi poziv i obaveštenje poslati su sledećim redakcijama i dopisnicima iz Beograda, dokumenta bez signature.

Посебну пажњу треба обратити на чињеницу да су изостали позиви појединцима и институцијама из земаља Источног блока и то како оним јеврејским тако и нејеврејским. Са јеврејским институцијама из других социјалистичких земаља у претходним годинама постојала је добра сарадња, а нарочито са Јеврејским научним институтом из Софије и са Јеврејским антифашистичким комитетом из Москве, који је 1948. године расформиран услед таласа стаљинистичких антисемитских чистки. Непозивање делегација из земаља „народне демократије“ јасно указује на то да је јеврејска заједница у Југославији имала јасну тежњу да у креирању својих међународних веза прати тадашњу званичну политику државе и партије. Поред чињенице да се освећење пет споменика у Југославији догодило у време сукоба са Информбироом, још један важан фактор утицао је на одсуство делегација из Источне Европе, а то је време радикалних Стаљинових разрачунавања с Јеврејима и јеврејским институцијама на територији СССР, због чега се и читава тамошња јеврејска заједница нашла у незавидном положају.

Церемоније откривања споменика одржане су у крајем августа и почетком септембра, најпре у Загребу (28, 29. и 30. августа), затим у Ђакову (31. августа) па у Новом Саду (1. и 2. септембра), Београду (3, 4, 5, 6. и 7. септембра) и у Сарајеву (од 9. до 11. септембра). Пажња Јевреја из целе Југославије у току те две седмице била је потпуно усмерена на тих пет градова. Колико је догађај био значајан за јеврејску заједницу, показује и то што је читав број Билтена Савеза јеврејских општина Југославије за август 1952. године посвећен откривању споменика. Утисак учесника манифестације, између осталог, био је да је потпуно успела намера организатора да сећањем на јеврејске жртве остваре дух братства и јединства.⁸³ Међутим, с друге стране, чини се да дневна југословенска штампа том догађају није посветила ни изблиза толико пажње као јеврејска, већ је тих августовских и септембарских дана била усмерена на друге теме. То је било време кад се у Југославији прослављало десет година од оснивања Ратне морнарице НОВЈ, чему је Политика посветила две целе насловне стране,⁸⁴ и десет година од оснивања првих бригада у Словенији, па су то, изгледа, за тадашњу власт биле далеко значајније теме. Откривање споменика јеврејским жртвама нису добили ни део насловних страна ни у Политици ни у Борби, као најрепрезентативнијим државним и партијским гласилима, већ су им посвећени крајње скромни текстови на нивоу информација, без детаљнијег удубљивања у суштину. Поређења ради, Борба је у свом броју од среде 27. августа донела текст о освећењу споменика југословенским Јеврејима, а у наредном броју текст о откривању споменика Народном хероју Николи Мартиновићу на Цетињу и

⁸³ „Извештај о откривању пет споменика јеврејским жртвама фашизма I palim борцима у Југославији”, у: *Билтен СЈОЈ* III, 8, 1952, стр. 14.

⁸⁴ *Политика*, 2. септембар, 1952 и *Политика*, 10. септембар 1952.

при том им посветила исти простор на својим страницама иако је откривање споменика жртвама Холокауста био несумњиво важнији догађај. Упркос свему, откривање споменика 1952. године остаће запамћено као једна од најважнијих комеморација посвећених жртвама Холокауста одржаних до тог времена у читавој Европи и као несумњива круна великих седмогодишњих напора јеврејске заједнице у Југославији да страдање својих сународника отргне од заборава.

Закључак

Успомена на велику трагедију која је задесила европске Јевреје у току рата, после рата се издвојила као изузетно битан фактор, који је, с једне стране, пресудно утицао на формирање идентитета југословенских Јевреја, док је, с друге, одиграо кључну улогу у изградњи јеврејске културе сећања на протекла времена. Упркос трауми коју је рат оставио за собом, заједница је релативно брзо успела да нађе начине и снагу да очува успомену на своје жртве. Жеља да се Холокауст не заборави за преживеле је постала морални императив и у пракси се огледала у активностима попут подизања споменика, издавања публикација, али и оснивања музеја и архива који ће сведочити о нацистичким злочинима. Иако је још од почетка свог обновљеног рада Савез општина изражавао јасну жељу да се ода почаст страдалима, занимљива је појава што су прве акције у том погледу долазиле одоздо, најчешће у мањим општинама, углавном по Војводини, од којих ће многе услед исељавања у Израел ускоро потпуно опустети. За првих седам година после рата подигнуто је 14 споменика, али су највеће општине, укључујући и Београд, остале без обележја. Због тога је манифестација освећења споменика у пет градова Југославије у току 1952. године представљала врхунац напора да се страдање отргне од заборава и пробуди свест о ономе што ће тек касније почети да се назива Холокауст.

У времену које обрађује овај чланак сећање на Холокауст било је углавном ствар јеврејске заједнице. Држава, иако је одређене пројекте материјално помагала, у првој деценији после рата није посветила велику пажњу јеврејским жртвама. Тек од почетка шездесетих година државне институције започеће активније обележавање места на којима су страдали Јевреји, али, наравно, у складу са својом политиком и идеолошким начелима. Управо због тога раздобље 1945–1955. година на југословенском тлу представља време у коме је у култури сећања на Холокауст наратив јеврејске заједнице био доминантан. Тај наратив је, између осталог, подразумевао меморијалну праксу засновану на јеврејској култури, традицији и религији, што су елементи који су углавном били запостављени када је у питању обликовање сећања на рат и револуцију иза кога је стајала држава. Док су у државној перспективи главни чиниоци потпуно секуларног сећања били НОБ, борци и револуција лишени било какве националне

и нарочито верске конотације, сећање југословенских Јевреја било је, логично, углавном усмерено на цивилне жртве, ослањајући се на традиционални верски идентитет.

Такође, за разлику од главних токова југословенске културе сећања, која је с временом постајала у јавном простору све више физички видљива, у контексту ширег европског простора, а посебно источноевропског, покушаји југословенских Јевреја да очувају сећање представљали су изузетно значајну активност у глобалном развоју свести о страдању у току Холокауста. У времену када настају прве институције које се баве Холокаустом у Европи (Memorial de la Shoah у Паризу) и Израелу (Јад Вашем) и када истовремено у комунистичком блоку таква врста културе сећања бива потиснута у страну услед Стаљинових антисемитских чистки, напори југословенских Јевреја да сачувају успомену на жртве представљају значајан подухват, који је и својим обимом и чињеницом да је био један од првих ове врсте у Европи поставио темеље развоја свести о Холокаусту као о догађају без преседана у људској историји. Управо то на најбољи начин оповргава тврдње да су после рата Јевреји прећуткивали своју трагедију, и на југословенском случају показује да су и домаћи Јевреји, слично Елију Визелу и Приму Левију, имали храбрости да се суоче с траумом и упркос материјалним тешкоћама, одуже дуг према свима који су страдали.

Извори и литература:

Архив Јеврејског историјског музеја (ЈИМ)

Политика

Борба

Билтен Савеза јеврејских општина Југославије

Avramovski, Živko, *Treći Rajh i Borski rudnik*, Bor 1975.

Albahari, David., „Eli Vizel-glas istine“, u: Vizel, Eli, *Noć*, Beograd 1988.

Aharony, Michal, *Hannah Arendt and the Limits of total Domination the Holocaust, Plurality, and the Resistance*, New York, London 2015.

Bajford, Jovan, *Staro sajmište, mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd 2011.

Bensoussan, Georges, „History Aside?“ U: Jikeli, Gunter., Allouche-Benayoun, Joelle (ed.), *Perceptions of the Holocaust in Europe and Muslim Communities, Sources, Comparison and Educational Challenges*, New York, London, 2013.

Braham, Randolph, (ed.), *Contemporary views of the Holocaust*, Boston, 1983.

Gilbert, Shirli, (2013) Review: „After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence“, ed. David Cesarani, Eric J. Sundquist (London, 2012). *The English Historical Review*.

Diner, Hasia R., *We Remember with Reverence and Love: American Jews and a Myth of Silence after the Holocaust, 1945-1962*, New York, London, 2009.

Encyclopedia Judaica, vol. 11., Jerusalem, 1982.

- Ivanković, Mladenka, *Jevreji u Jugoslaviji 1944-1952 Kraj ili novi početak*, Beograd, 2009.
- Young, James, E., „The Biography of a Memorial Icon-Nathan Rapoport’s Warsaw Ghetto Monument“, u: *Representations*, No. 26, *Special Issue: Memory and Counter-Memory* (Spring, 1989).
- Karge, Heike, *Sećanje u kamenu-okamenjeno sećanje?*, Beograd 2014.
- Kerenji, Emil, *Jewish citizens of socialist Yugoslavia: Politics of Jewish identity in a socialist state*, dissertation, The University of Michigan, 2008, rukopis.
- Кољанин, Милан, *Антисемитизам у Краљевини Југославији*, Београд 2008.
- Кољанин, Милан, *Последње одредите Аушвиц*, Београд 2015.
- Кош, Јулија, *Alef bet Židovstva*, Zagreb.
- Манојловић Пинтар, Олга, *Археологија сећања, Споменици и идентитети у Србији 1918-1989*, Београд 2014.
- Милорадовић, Горан, *Лепота под надзором, Совјетски културни утицај у Југославији 1945-1955*, Београд 2012.
- Novick, Peter, *The Holocaust in American life* Boston, New York 2000.
- Рајић, Томислав, *Принудни рад и отпор у логорима Борског рудника*, Београд 1989.
- Радноти, Миклош, *Борска бележница*, Бор 1979.
- Радовановић, Војислава, *Јеврејски историјски музеј у Београду*, Београд, 2010.
- Радовановић, Милан, *Исељавање Јевреја из Југославије у Израел*, докторска дисертација, рукопис
- Rozett, Robert, Spector, Shmuel, *Encyclopedia of the Holocaust*, Jerusalem 2013.
- Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, Žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.
- Scala, Stephen, „Review of Diner, Hasia R., We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust“, 1945-1962. u: *H-German, H-Net Reviews*. October 2010.
- Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969*, Beograd 1969.
- Shafir, Michael, „Between Denial and Comparative Trivialization: Holocaust Negationism in Post-Communist East Central Europe“.
- Finkelstein, Norman, *The Holocaust industry Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering*, London, 2000.
- Fischel, Jack, R., *Historical Dictionary of Holocaust*, Lanham, Toronto, Plymouth 2010.
- Cesarini, David, Sundquist Eric J., (ed.), *After the Holocaust, Challenging the Myth of Silence*, New York, 2012.

Summary

Davor Stipić

Fight against Forgetting: the Jewish Community in Yugoslavia and Preserving the Memory of the Holocaust 1945-1955

Under the influence of different historiographical interpretations in the late 90s in the professional community was actualized the idea arose in the sixties among American Jews. The idea that a decade and a half after the end of a war was a time of the conscious and deliberate suppression of Holocaust Remembrance. In modern historiography, numerous experts from David Cesarani to Hasia Diner constantly and successfully sought to prove that the Jewish individuals and organizations since the end of the war tried not to remain silent and wanted to speak about the horrors of Hitler's concentration camp. An important place, especially in the socialist bloc, among those who spoke about their own suffering, almost immediately after the war, were Jews of Yugoslavia and this article deals specifically with Jewish activity from 1945 to 1955. Already in Yugoslavia in 1946 was built the first modest monuments, in 1948 was formally established the Jewish Historical Museum, and collecting documentation about the suffering and memories of survivors began soon after the restoration work of the Association of Municipalities in the early post-war years. The unveiling ceremony of five monuments in five Yugoslav cities in September and October 1952 was the culmination of efforts that the genocide of the Jews never forgets. Also, it was one of the most important an initiative of memorialization of Holocaust victims at that time in Eastern Europe, due to which the Federation of Jewish Communities of Yugoslavia became one of the pioneers in the development of awareness of the Holocaust as a phenomenon in the socialist part of Europe, at a time when in most countries of the Eastern bloc Stalin's anti-Semitic purges were in full swing.

Key words: Holocaust, memory culture, genocide, Yugoslavia, socialism, Memorialisation, monuments.